

Михайло Грушевський

Історія України-Руси

Повне видання в одній книзі

Зміст

Том I. До початку XI віка

Передмова

Передмова до першого видання

I. Вступні замітки

Українське ім'я

Територія і чисельність

Провідні ідеї досліджу, помічні науки

II. З перед-історичних глибин

Археологічні сліди життя на українській території

Початки металічної культури

Початки залізної культури в Північній Україні

Справа етнографічної приналежності

Диференціація індоєвропейських племен, найдавніший поділ їх

Перші історичні звістки про слов'ян

III. Історичні дані з часів перед слов'янським розселенням

Історія колонізації

Полудневе побережжя Крима

Північні сусіди скитів

Упадок скитів

Людність карпатська

Сліди кельтів

Східно-германська міграція

Похід турецьких племен

IV. Слов'янська колонізація і турецький натиск

Велике слов'янське розселення

Українська колонізація

Анти в VI віці. Війна і походи

Східно-слов'янське розселення X–XI віків

Західні українські племена

Дул'би

Хорватське питання

Колонізаційні втрати

Угри

Печеніги

V. Матеріальна культура українських племен в часах розселення і по нїм

Скотарство

Оброблюваннє продуктів

Пожива і пите

Обмін. Головні напрями зносин

Північна торговля

Східна торговля

Внутрішня торговля

VI. Людність і її суспільний побут

Фізичний тип давньої української людності

Релігійний світогляд

Ідея посмертного життя

Свята

Родина і суспільна організація

Відносини споріднення

Рід і родина

Село і сільська громада

Город і городські союзи

VII. Початки Руської держави

Часи розселення

Часи сформовання Руської держави

Київська держава

Звязки київської держави

Хозарська зверхність

Руські походи

Формованнє Київської держави

Територія Руської держави

VIII. Від Олега до Святослава

Часи Олега

Часи Ігоря

Часи Ольги

Часи Святослава

IX. Закінченнє будови Руської держави; часи Володимира Великого

Святославичі

Часи Володимира

Борьтба з Печенігами

Книжна традиція про хрещеннє

Політичні мотиви хрещення

Охрещеннє Руси

Організація руської церкви

[Друга половина панування Володимира](#)

[Значіння Володимирової діяльності](#)

[Примітки](#)

[1. Грецька колонізація північного берега Чорного моря](#)

[2. Література Геродотової Скитії](#)

[3. Держава Германаріха і Дніпровий город Готів](#)

[4. Антське питання](#)

[5. Література східно-слов'янського розселення](#)

[6. Теорія старої великоросійської колонізації на Подніпров'ю](#)

[7. Література західної границі української колонізації](#)

[8. З української антропології й етнології](#)

[9. Непевні або хибно до Русі прикладані звістки VII–IX вв.](#)

[10. Похід Русі на Царгород в 860 році](#)

[11. Грецько-болгарські війни Святослава і хронологія 960 і 970-х рр](#)

[12. Охрещення Володимира і Русі](#)

[Екскурси](#)

[I. Найдавніша київська літопись](#)

[II. Норманська теорія](#)

[Пояснення скорочених цитат](#)

[Том II. XI–XIII вік](#)

[Вступне слово](#)

[I. Ярослав](#)

[Вступні уваги про процес розкладу Давньої Руської держави](#)

[Смерть Володимира](#)

[Війни Ярослава](#)

[Переміни в політичній системі Русі](#)

[Внутрішні справи Ярослава](#)

[II. Розклад Руської держави в XI–XII в.](#)

[Ярославів заповіт](#)

[Старші Ярославичі і їх спільна діяльність](#)

[Розрив між старшими Ярославичами](#)

[Всеволод у Києві](#)

[Святополк у Києві](#)

[Боротьба з половцями](#)

[Смерть Святополка](#)

[Мстислав у Києві](#)

[III. Упадок Київів](#)

[Загальний погляд](#)

[Тестамент Мономаха](#)

[Претензії Вячеслава](#)

[Віча киян](#)

[Ростислав у Києві](#)

[Політичні відносини в 1160-х роках](#)

[Боротьба і компроміс Ростиславичів з Святославом Всеволодимичем](#)

[Смерть Святослава](#)

[Смерть Романа і боротьба за його спадщину](#)

[Компроміс 1210 р. Зміни в політичній ситуації](#)

[IV. Перегляд поодиноких земель: Київщина](#)

[Склад Київської землі](#)

[Київ. Сліди передісторичного життя](#)

[Важніші міста Київщини](#)

[Внутрішнє життя Київщини](#)

[Турово-пинська земля](#)

[V. Чернігівщина й Переяславщина](#)

[Старі центри Сіверщини](#)

[Аннекси Чернігівщини. Боротьба за відокремлення](#)

[Важніші міста](#)

[Переяславщина](#)

[Переяслав](#)

[VI. Волинь і Побужжя](#)

[Старі центри Західної України](#)

[Територія і границі Волині](#)

[Політика волинських князів](#)

[VII. Галичина і Угорська Русь](#)

[Ростислав і Ростиславичі](#)

[Друге покоління Ростиславичів](#)

[Ярослав](#)

[Територія Галичини](#)

[Внутрішні відносини](#)

[Західні впливи і свійська основа](#)

[VIII. Степи](#)

[Тмуторокань](#)

[Турецькі орди Чорном'я](#)

[Чорні Клобуки](#)

[Примітки](#)

- [1. Література до історії Київської держави XI–XIII в.](#)
- [2. Джерела й література кампанії 1018 р. \(до с. 12\)](#)
- [3. Джерела про похід на Царгород 1043 р. і їх суперечності](#)
- [4. Дати Романового походу на Київщину і київського погрому \(до с. 224-6\)](#)
- [5. Література Київщини й Києва](#)

- [6. Література задніпрянських країв](#)
- [7. Література Волини й Побужа](#)
- [8. Справа окупації Поляками Берестейсько-Дорогичинської землі при кінці XII віку і васальних князівств польських на Русі](#)
- [9. Література Галичини XI–XIII в.](#)
- [10. Неволя Володаря і галицькі звістки Длугоша](#)
- [11. Оповідання Калдубка про реституцію галицького князя Казимиром Справ. \(до с. 43\)](#)
- [12. Русько-польсько-угорське пограниччя \(до с. 458\)](#)
- [13. Скальні городки й печери](#)
- [14. Історична література Угорської Русі](#)
- [15. Література монгольсько-татарської міграції](#)
- [16. Чорноклобуцька колонізація на Русі — її сліди в сучасній топографії й питання про її впливи на український етнічний тип](#)

[Реєстр київських князів](#)

[Пояснення до генеалогічних таблиць](#)

[Мапи](#)

[Примітки до мап](#)

[Том III. До року 1340](#)

[I. Галицько-волинська держава \(XIII–XIV в.\)](#)

[Утворення держави](#)

[Галицько-волинські замішання](#)

[Відносини в 1240-1250-х рр](#)

[Татарська зверхність. Данило в Орді](#)

[Боротьба з татарами](#)

[Наступники Данила](#)

[Темні часи](#)

[II. Подніпров'є в другій половині XIII і на початках XIV в](#)

[Про татарський погром](#)

[Против-князівський рух](#)

[Відносини на Подніпров'ю](#)

[Чернігівщина](#)

[Відносини під татарською зверхністю](#)

[III. Політичний і суспільний устрій українсько-руських земель в XI–XIII в](#)

[Політична система Давньої Русі](#)

[Задача влади](#)

[Князь — «вокняжение»](#)

[Боярська рада](#)

[Судівництво](#)

[Воснна організація](#)

[Фінанси](#)

[Церковна організація](#)
[Становище митрополита](#)
[Суспільні верстви і класи](#)
[Княжі люди інші](#)
[Селяне](#)
[Церковні люди](#)

[IV. Побут і культура](#)

[Перешкоди в економічному розвитку](#)
[Руська Правда — її редакції](#)
[Родинні відносини в праві](#)
[Головні вади суспільності в представленню староруських моралістів](#)
[Культурні впливи християнства](#)
[Чернецтво](#)
[Штука — архітектура](#)
[Освіта](#)
[Оригінальне письмо](#)
[Агіографія](#)
[Загальний погляд на Стару Русь](#)

[Примітки](#)

- [1. Література Галицько-волинської держави XIII–XIV в.](#)
- [2. Польські й інші західні звістки про смерть Романа](#)
- [3. Кілька генеалогічних питань](#)
- [4. Повищення Ігоревичів](#)
- [5. Спишська умова й коронація Кольмана](#)
- [6. Мстиславові походи на Галичину](#)
- [7. Звістки угорських грамот про похід кор. Андрія на Волинь і інші угорські походи на Галичину](#)
- [8. Австрійський епізод політики Данила](#)
- [9. Традиція про останні літа життя Льва і дата його смерті](#)
- [10. Записка про смерть Юрія Львовича в історії Длугоша](#)
- [11. Грамоти Андрія, Льва і Юрія-Болеслава](#)
- [12. Література останніх десятиліть Галицько-волинської держави](#)
- [13. Війна галицько-волинських князів з Литвою й утрата Берестейської-дорогичинської землі](#)
- [14. Лист Локетта про останніх Романовичів](#)
- [15. Оповідання Івана Вінтергурського](#)
- [16. Юрій-Болеслав](#)
- [17. Шлюб Любарта](#)
- [18. Польсько-угорський союз](#)
- [19. Оповідання про конфлікт Юрія-Болеслава з Угорщиною](#)
- [20. Звістки про смерть Юрія-Болеслава](#)

- [21. Література Болоховців і противниківівського руху](#)
- [22. Політичний устрій давньої Русі](#)
- [23. Література церковного устрою в давній Русі](#)
- [24. Галицька і литовська митрополія](#)
- [25. Література суспільного устрою давньої Русі \(до с. 30 і далі\)](#)
- [26. Ізгої, сябри і закупи](#)
- [27. Економічні відносини. Гроші](#)
- [28. Література староруського права й його джерел](#)
- [29. Питання про рецепцію в староруськім праві](#)
- [30. Література родинного права](#)
- [31. Література староруської штики](#)
- [32. Питання про освіту в давній Русі](#)
- [33. Література перекладеного письменства в старій Русі](#)
- [34. Література староруського письменства](#)
- [35. Писання Кирила Турівського](#)
- [36. Памятки староруської агіографії](#)
- [37. Літописи](#)
- [38. Література Слова о полку Ігоревім і Молени Данила](#)

[Пояснення до генеалогічної таблиці](#)

[До другого видання третього тому](#)

[Том IV. XIV–XVI віки. Відносини політичні](#)

[I. Окупація українських земель Литвою й Польщею](#)

[Початки литовської окупації](#)

[Сформованне литовської держави](#)

[Галицько-Волинська спадщина](#)

[Дальші заходи Казимира](#)

[Розірванне угоди](#)

[Участь русинів в боротьбі](#)

[Окупація східної України](#)

[Окупація Київщини](#)

[Поділе — його сформованне й становище в польсько-литовській боротьбі](#)

[Загальні замітки про литовську окупацію України](#)

[II. Українські землі під зверхністю Литви й Польщі — на переломі XIV і XV в.](#)

[Становище Галичини](#)

[Становище Польщі що до Галичини](#)

[Унія Литви з Польщею](#)

[Опозиція в Литві](#)

[Державне становище Вел. князівства. Зміни в його складі](#)

[III. Українські землі під зверхністю Литви й Польщі — від середини XV віка до початків XVI-го](#)

[Національний розлом в в. кн. Литовськім](#)

[Вибір Великим князем Свирігайла. Його попереднє житє](#)

[Розрив Свирігайла з Ягайлом](#)

[Акт унії 1433 р](#)

[Біла Русь переходить до Жигимонта](#)

[Полїтика в. кн. Жигимонта](#)

[Смерть Володислава Ягайловича](#)

[Ослабленнє напруженя](#)

[Смерть Казимира](#)

[Руська іредента в вел. князївствї](#)

[Конкуренція Литви й Москви](#)

[Повстаннє Глинського](#)

IV. Змїни в українських степах і на Чорноморю. Сформованнє Кримської орди й татарські спустошеня

[Розклад Татарської орди](#)

[Відокремленнє Кримської орди](#)

[Полїтика Литви й Польщі супроти татар](#)

[Казимир і Золота орда](#)

V. Полїтичні обставини в XVI в. — влученнє українських земель до Польщі

[Становище литовських кругів](#)

[Беззвигідність унії](#)

[Жигимонт-Август. Правителї в. кн. Литовського](#)

[Вистул Литовської шляхти](#)

[Більський сойм 1564 р](#)

[Люблинський сойм 1569 р](#)

[Справа прилучення українських земель](#)

[Заходи Литви щоб вернути українські землі](#)

Примїтки

[1. Джерела й лїтература сформовання в. кн. Литовського](#)

[2. Похід Гедимина на Київщину](#)

[3. Дмитро Дедько](#)

[4. Лїтература боротьби за Галицько-волинські землі](#)

[5. Угорській похід на Галичину 1340 р](#)

[6. Західні звістки про війну 1340 р](#)

[7. Траска і Длугош про похід Казимира 1340 р](#)

[8. Згоди — що Казимир володїв Русю ще перед 1349 р](#)

[9. Джерела до кампанї 1351 року](#)

[10. Угорсько-польський похід 1352 р](#)

[11. Татарські справи 1352 р](#)

[12. Перемирна грамота Казимира і литовських князїв](#)

[13. Юрій Наримунтович і Юрій Холмський](#)

[14. Трактати 1366 р](#)

- [15. Грамота Людовика про Любартові заходи в Галичині](#)
- [16. Кампанія 1377 р](#)
- [17. Роман Брянський](#)
- [18. Литовські князі в Сіверщині](#)
- [19. Оповідання русько-литовської літописи про окупацію Поділля Ольгердом](#)
- [20. Ханський ярлик на руські землі, виданий в. князям литовським](#)
- [21. Володислав Опольський](#)
- [22. Дата останнього прилучення Галичини до Польщі](#)
- [23. Література до історії в. кн. Литовського на переломі XIV і XV в.](#)
- [24. Присяжні грамоти князів в. кн. Литовського короні Польській](#)
- [25. Острівська угода і намісництво в в. кн. Литовським](#)
- [26. Лист Ядвіги з жаданням дани з руських земель](#)
- [27. Час і обставини переходу Луцька до Витовта](#)
- [28. Останні роки Скиргайла](#)
- [29. Поділе — литовський лен](#)
- [30. Надання Свитригайлови Поділля](#)
- [31. Література подій по смерті Витовта](#)
- [32. Польські пляни по смерті Витовта](#)
- [33. Привилей 1432 р. в справі рівноправності Русинів](#)
- [34. Зрада Федька Несвизького](#)
- [35. Перехід українських земель до Жигимонта](#)
- [36. Література в. кн. Литовського від проголошення в. кн. Казимира](#)
- [37. Тестамент Казимира](#)
- [38. Змова руських князів 1480 р](#)
- [39. Повстання Глинського](#)
- [40. Література по історії Кримської орди](#)
- [41. Італійська колонізація Чорномор'я](#)
- [42. Татарська політика Литви й Польщі](#)
- [43. Хаджі-герай і Девлет-бірди](#)
- [44. Татарські хани — Витовтові клієнти в Орді по упадку Тохтамиша](#)
- [45. Література унії XVI віку](#)
- [46. Литовська інструкція 1563 р](#)
- [47. Питання про спільні сойми на Варшавським соймі 1564 р](#)
- [48. Лист литовських станів на люблінський сойм 1566 р](#)
- [49. До історії підляшського і волинського привилею 1569 р.\(до с. 395\)](#)

[Примітки до мапи](#)

[Генеалогічні таблиці династії великих князів литовських](#)

[Том V. Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII в.](#)

[Вступне слово](#)

[I. Загальний погляд](#)

[II. Еволюція суспільного устрою. Пани-шляхта](#)

[III. Селянство](#)

[IV. Міщанство. Духовенство](#)

[V. Управа світська](#)

[VI. Організація церковна](#)

[Срархічні відносини](#)

[Становище православної церкви в Польсько-Литовській державі](#)

[Внутрішня організація православної церкви](#)

[VII. Утворення унійської церкви](#)

[Проба унії в XIV–XV вв.](#)

[Переведення унії й відлучення унійської церкви](#)

[Примітки](#)

[1. Студіювання права в. кн. Литовського і його література](#)

[2. Теорія Феодалізму в. кн. Литовського](#)

[3. Студії над суспільно-політичним устроєм українсько-руських земель Польщі й їх література](#)

[4. Дата привилея в. кн. Казимира](#)

[5. Табеля оподаткування пинських дворич перед поміром](#)

[6. Категорії селян і їх термінологія в київській описі 1470-х рр](#)

[7. Джерела і література історії міст](#)

[8. Література жидівської колонізації](#)

[9. Література про українське духовенство](#)

[10. Церковний устрій і відносини XIV–XVI вв.](#)

[11. Церковна унія](#)

[Том VI. Життя економічне, культурне, національне XIV-XVII віків](#)

[I. Економічне життя: торгівля й промисел міський.](#)

[ВСТУПНІ ЗАМІТКИ. УПАДОК МІСЬКОГО ЖИТТЯ В XI-XII В. ТОРГОВЛЯ В СХІДНІЙ УКРАЇНІ В XIII-XVI ВВ.](#)

[ТОРГОВЛЯ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ В XIII-XVI ВВ.](#)

[ОРГАНІЗАЦІЯ ТОРГОВЛІ](#)

[ОРГАНІЗАЦІЯ РЕМІСНИЧА](#)

[ЗАГАЛЬНИЙ ПОГЛЯД НА УПАДОК МІСЬКОГО ЕКОНОМІЧНОГО ЖИТТЯ, ТРУДНІ ОБСТАВИНИ ДЛЯ ЕЛІМЕНТУ УКРАЇНСЬКОГО, ЙОГО ЗБІДНЕННЯ Й УПАДОК.](#)

[II. Господарство сільське](#)

[СТАРЕ ХАЗЯЙСТВО Й ЙОГО ПЕРЕЖИТКИ](#)

[РОЗВИЙ ВИВОЗУ ПРОДУКТІВ ГОСПОДАРСТВА В XV-XVI В.](#)

[ЕКСПОРТ ЗБЖА Й ЙОГО ВПЛИВИ](#)

[ФОРМИ ПРОМИСЛУ ЗВ'ЯЗАНІ З СІЛЬСЬКИМ ГОСПОДАРСТВОМ](#)

[III. Відносини культурні й національні: Національний склад і національні елементи](#)

[УКРАЇНА ЗАХІДНЯ](#)

УКРАЇНА ЦЕНТРАЛЬНА І СХІДНЯ

IV. Побут і культура

РЕЛІГІЙНІ Й НАЦІОНАЛЬНІ ТРАДИЦІЇ

КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЄ

ПОБУТ

V. Культурно і релігійно-національний рух на Україні в XVI віці

КУЛЬТУРНИЙ РУХ XVI В. Й ЙОГО РЕФЛЕКСИ НА УКРАЇНІ

ВИНАРОДОВЛЕННЯ В УКРАЇНІ ЦЕНТРАЛЬНІЙ І СХІДНІЙ І ПОЧАТКИ КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕАКЦІЇ

ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ

ЛЬВІВСЬКЕ БРАЦТВО І БРАЦЬКИЙ РУХ

VI. Боротьба за і против унії по її проголошенню, в житті і письменстві

ПРОГОЛОШЕННЯ УНІЇ Й ЛІТЕРАТУРНА БОРОТЬБА ЗА І ПРОТИВ НЕЇ

БОРОТЬБА ПОЛІТИЧНА

ПОГРОМ ПРАВОСЛАВНИХ

ПРИМІТКИ

Слівце на вихід тому

Том VII. Козацькі часи — до року 1625

Вступне слово

I. Східно-полуднева Україна в XV-XVI вв.

ЗАГАЛЬНИЙ ПОГЛЯД. СПЕЦІАЛЬНИЙ ІНТЕРЕС СХІДНО-УКРАЇНСЬКОГО ЖИТТЯ.

ТРУДНОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ

СХІДНЯ УКРАЇНА І ЇЇ КОЛЬОНІЗАЦІЯ ДО ТАТАРСЬКИХ ПОГРОМІВ XVI В.

ТАТАРСЬКІ НАПАДИ І ВОЄННА ОБОРОНА XVI В.

КОЛЬОНІЗАЦІЙНІ ОБСТАВИНИ І САМООБОРОНА ЛЮДНОСТІ

II. Початки української козаччини

ОБ'ЯСНЕННЯ ПОЧАТКІВ КОЗАЧИНИ. КОЗАКОВАННЯ ЯК ПОБУТОВЕ ЯВИЩЕ І

КОЗАЦЬКЕ ІМ'Я

КОЗАКИ І КОЗАКОВАННЯ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI В. ВІДНОСИНИ ДО КОЗАЦТВА

МІСЦЕВОЇ АДМІСТРАЦІЇ Й ЦЕНТРАЛЬНОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА

КН. ДМИТРО ВИШНЕВЕЦЬКИЙ І ЗНАЧІННЯ ЙОГО ДІЯЛЬНОСТІ

III. Зріст і організація козаччини в передостанніх десятиліттях XVI віку

РОЗВИЙ І КОНСОЛІДАЦІЯ КОЗАЧИНИ В СЕРЕДИНІ XVI В. І РЕФОРМА ЖИГИМОНТА-АВГУСТА

БАТОРИСВА РЕФОРМА І ПІЗНІЙШІ ОРДИНАЦІЇ (1578-1590)

IV. Перші козацькі війни

КОСИНСЬКИЙ І ВІЙНИ ТА РОЗРУХИ 1592-3 Р.

ЗНОСИНИ ЗАГРАНИЧНИХ ДЕРЖАВ З КОЗАКАМИ І УЧАСТЬ ЇХ У ВІЙНІ З ТУРКАМИ

1593-6 РР.: КОЗАЦЬКІ ПОХОДИ І РОЗРУХИ НА УКРАЇНІ Й БІЛОРУСІ 1595/6 Р.

КАМПАНІЯ 1596 РОКУ

РЕПРЕСІЇ НА КОЗАЧИНУ Й ЇЇ РЕАБІЛІТАЦІЯ

V. Східня Україна і козачина на порозі XVII в. Соціальне значінне козацтва
ЗРИСТ СХІДНО-УКРАЇНСЬКОЇ КОЛЬОНІЗАЦІЇ І ЗРИСТ КОЗАЧИНИ, СФОРМОВАННС
КОЗАЦЬКОЇ ВЕРСТВИ Й СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЗНАЧІННС КОЗАЦТВА
КОЗАЦЬКИЙ УСТРІЙ І ПОБУТ КІНЦЯ XVI І ПОЧАТКІВ XVII В.

VI. Політичні обставини перших десятиліть XVII в. і їх вплив на зріст і розвій козачини

ЛИВОНСЬКА ВІЙНА І МОСКОВСЬКА СМУТА

КОЗАЦЬКІ ПОХОДИ НА МОРЕ В РР. 1613-7 І КОМІСІЇ ПОЛЬСЬКІ

МОСКОВСЬКА КАМΠΑНИЯ 1618 Р. І КОМІСІЯ 1619 Р.

VII. Козачина в службі національних українських змагань. Київський освітний рух і відновленне
православної єрархії

КОЗАЧИНА ПРОГОЛОШУЄ СВОЮ СОЛІДАРНІСТЬ З УКРАЇНСЬКИМ СУСПІЛЬСТВОМ
В СПРАВАХ ПРАВОСЛАВНОЇ РЕЛІГІЇ, ЇЇ УЧАСТЬ В ЦЕРКОВНИХ СПРАВАХ В ДРУГІМ
ДЕСЯТИЛІТТЮ XVII В.

КИЇВСЬКИЙ КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ В ДРУГІМ І ТРЕТІМ ДЕСЯТИЛІТТЮ
XVII В.

ВІДНОВЛЕННС ЄРАХІЇ

ПЕРЕГОВОРІ З ПРАВИТЕЛЬСТВОМ 1620-І РР.

ПЕРЕГОВОРІ З ПРАВИТЕЛЬСТВОМ 1620-І РР.

ХОТИНСЬКА ВІЙНА 1621 Р.

VIII. Від Хотина до Курукова

КІНЕЦЬ ТУРЕЦЬКОЇ ГРОЗИ І РОЗЧАРОВАННС ПРАВОСЛАВНИХ

СОЙМ 1623 Р. І ЦЕРКОВНО-НАЦІОНАЛЬНІ ДОМАГАННЯ

ПОЛІТИЧНІ ГОРІЗОНТИ КОЗАЧИНИ 1624/5. ШАГІН, ЯХІЯ І ПЕРЕГОВОРІ З
МОСКВОЮ

ПЕРЕД КАМΠΑНІЄЮ 1625 Р.

КАМΠΑНІЯ 1625 Р.

Примітки

Том VIII. Роки 1626-1650

Частина перша: Від Куруківщини до Кумейщини (Роки 1626-1638)

I. В атмосфері льояльності (1626-1638)

II. Напруження і конфлікт 1630 р.

III. Безкоролівє і «заспокоєнне православних»

IV. Козацькі справи 1632-1637 р.

V. Війни 1637-8 рр.

Примітки

Частина друга: Початки Хмельниччини (1638-1648)

VI. "Золотий спокій»

VII. Український кольонізаційний похід на схід.

VIII. «Початок і причина війн Хмельницького». Українське громадянство перед

Хмельниччиною.

IX. Повстання Хмельницького.

X. Весняна війна 1648 р.

Примітки.

XI. Проби компромісу (літо 1648).

Вступне слово

XII. Осіння війна і зимова угода 1648 р.

XIII. Нові українські пляни і рішучий розрив з Польщею. Війна 1649 р.

XIV. Зборівська угода й її безвиглядність.

Том IX. Роки 1650-1657 Перша половина. Хмельниччина роки 1650-1653

I. ПІДДАНІС ТУРЕЧЧИНІ Й ПОХІД НА МОЛДАВУ 1650 р.

II. ВІЙНА З ПОЛЬЩЕЮ 1651 РОКУ; ПРИГОТОВАННЯ І ПОЧАТКИ КАМПАНІЇ

III. БЕРЕСТЕЧКО І БЛОЦЕРКІВСЬКИЙ ТРАКТАТ 28-IX 1651.

IV. ВІД БІЛОЇ ЦЕРКВИ ДО БАТОГА

V. ВІНЕЦЬ І КІНЕЦЬ ТИМОША ХМЕЛЬНИЧЕНКА.

ДОДАТКИ

З “польських справ” московського посольського приказу (колишнього архива министерства закордонних справ, тепер московського дредлехранилища) [Копії виготовлені заходом В. Д. Юркевича, В. С. Свфимовського і Д. О. Кравцова.]

Том X. Роки 1657-1658

I. ВИБОРИ ГЕТЬМАНА І МИТРОПОЛИТА. ОФОРМЛЕННЯ ШВЕДСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО СОЮЗУ

II. ОПОЗИЦІЯ СІЧІ І БУНТ ПУШКАРЯ, ВІДНОВЛЕННЯ КРИМСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО СОЮЗУ

III. КОНФЛІКТИ З МОСКВОЮ І ГАДЯЦЬКА УНІЯ

Том I. До початку XI віка

Передмова

Ся книга в новім виданню виходить значно об'новленою. Богато додано нового против попередніх, а й деякі давнійші сторінки заново написані для сього видання. З формального боку зроблено ту переміну, що ще більше матеріалу з приміток після тексту перенесено в нотки під текст; пропущено карти, бо вони вже перейшли до популярного видання. Використано новішу літературу, натомість пропущено подекуди меньше важну давнішу літературу щоб не давати книзі занадто розрости ся. Збільшенне формату також покрило в значній мірі її розширенне, так що число сторін зросло досить незначно в порівнню з збільшеннем змісту.

Друк тягнув ся довго, і тим поясняєть ся деяка нерівномірність в використованню новішої літератури. Перші глави друковано в р. 1910, тим часом, як в останніх я міг скористати і з наукових появ 1911 р.

В серпні 1912 р.

М. Г.

Передмова до першого видання

Досі ми не маємо науково зробленої історії українсько-руського народу, що обіймала-б весь час його історичного істновання. Через се моя праця, які-б не були її недостачі, повинна бути корисною. Її загальний плян дав я низше, у вступній главі, а вихід дальших томів буде залежати від обставин моєї роботи. Принаймні ближші томи надіюсь я дати в короткім часі.

Я з початку мав замір дати книжку більш популярну, приступну для як найширших кругів нашої суспільности. Приглянувши ся ближше, я перемінив намір: в сучаснім стані нашої науки міні здав ся далеко потрібнішим строго науковий курс, що міг би вводити в науку і знайомити з сучасним станом питань нашої історії; сей мав я на оці. Але при тім міні хотіло ся зробити свою працю, не ухибляючи її науковости, скільки кожна приступною і для ширшої публіки; для того все спеціальнійше виносив я в нотки, а їх подав у кінці, зіставивши під текстом тільки чисто інструктивні пояснення. Рівнож на кінець виніс а спеціальне

обговоренне двох справ — нашої найдавнішої літописи і норманської теорії початку Руси.

Підмогою при читанню сього тому можуть служити мої Виїмки з жерел до історії України-Руси (1895), де зібрані головні тексти з чужих джерел для сього часу. Перед читанням прошу справити похибки, визначені в кінці сього тому, бо де-які з них змінюють текст.

Мині мило, що вихід сеї книги припадає на століття нашого національного відродження; нехай вона буде йому привітом! Вправді невеселий переважно образ дає нам наша історія, сумнійший може часом ніж інші, але суспільність, що має віру в себе, мусить мати і відвагу глянути на неприкрашену правду свого минулого, щоб зачерпнути в ній не зневіру, а силу. «Увѣсте истину, и истина свободитъ вы!» — сю девізу діячів нашого національного відродження можемо повторити й по пятьдесятьох літах, додавши тільки «волю» і «працю», як неминучих спутників знання в поході до забезпечення ліпшої будучности своєму народу.

Грушівський хутір.

1898, серпень.

I. Вступні замітки

Моїй дружині.

Українське імя

Ся праця мае падати образ історичного развою житя українського народу або тих етнографічно-політичних груп, з яких формуєть ся те що ми мислимо тепер під назвою українського народу, инакше званого «малоруським», «південно-руським», просто «руським» або «русинським». Ріжнородність сих назв не мае особливого значіння, бо покриває понятє само по собі ясне; вона цікава тільки як характеристичний прояв тих історичних перемін, які прийшло ся пережити сьому народови. Його старе, історичне імя: Русь, Русин, руський, в часи політичного й культурного упадку було присвоєне великоросийським народом, котрого політичне й культурне жите розвинуло ся на традиціях давньої Руської держави, і великоросийські політичні організації — як вел. кн.

Володимирське і потім вел. кн. Московське уважали себе спадкоємцями, наслідниками тої старої Руської (Київської) держави, передовсім — наслідком династичних звязків своїх з київською династією. Уже в XIV в., коли вага політичного життя пересунула ся в сторону великоросійську, а українське політичне життя концентрувало ся в західній Україні, в державі Галицько-волинській, — до сеї держави прикладаєть ся імя «Малої Руси». Так Юрій-Болеслав, галицько-волинський князь, титулує себе в одній грамоті (1335 р.) *dux totius Russiae Minoris* [Видана в факсиміле в збірці петерб. академії: Болеслав-Юрій II (1907), табл. IX.]. Частійше уживаєть ся се імя в грамотах царгородського патріархату XIV в., що протиставляв тою назвою (ή Μικρά Ῥωσία) галицько-волинські єпархії північним, московським землям [Так в грамоті ціс. Іоана Кантакузена 1347р. — Русская истор. бібліотека VI дод. і в пізнійших.]; може бути, що під впливом сеї церковної термінології ужив сю назву і Юрій-Болеслав. Потім ся назва виходить з уживання, але коли в XVII в. український нарід також входить в склад Московської держави, й виникає потреба відрізнити його від московського народу, термін: «малоросійській», «Малороссія» стає офіційально прийнятим на довго, в російській державі і по сей час, а під впливом сеї офіційальної термінології і в літературнім уживанні в Росії і в

західній Європі се означенне починає випирати старші означення (в німецькім *kleinrussich*, в французькім *petit-russe* і т. и.). Але серед української суспільности імя се не приймало ся і натомість все в ширше уживанне входила назва «Україна», «український». Стара ся назва, уживана в староруських часах в загальнім звачінню погранича [Пат. літ. с. 439, 447, 490, 586.], а в XVI в. спеціалізована в приложенню до середнього Подніпровя, що з кінцем XV в. стає таким небезпечним, в виїмкові обставини поставленим, на вічні татарські напади виставленим пограничем, — набирає особливого значіння з XVII в., коли та східня Україна стає центром і представницею нового українського життя і в різкій антитезі суспільно-політичному і національному укладови Польської держави скупляє в собі бажання, мрії і надії сучасної України. Імя «України» зростає ся з сими змаганнями і надіями, з сим бурливим вибухом українського життя, що для пізнійших поколінь стає провідним огнем, невичерпанім джерелом національного і суспільно-політичного усвідомлення, надій на можливість відродження і розвою. Літературне відродженне XIX в. прийняло се імя для означення свого національного життя. В міру того як зростала свідомість тяглости і безперервности етнографічно-національного українського життя, се українське імя розширяло ся

на всю історію українського народу. Щоб підчеркнути звязки нового українського життя з його старими традиціями, се українське імя уживано також (в останній чверти минулого століття) в зложеній формі «Україна-Русь», «українсько-руський»: старе традиційне імя звязано з новим терміном національного відродження і руху. Але останніми часами все в ширше уживанне і в українській і в иньших літературах входить просте імя «Україна», «український», витісняючи иньші назви. В дальшій викладі буде уживати ся як сей новий термін так і старий «Русь», «руський», «староруський», і зложеній — «українсько-руський», відповідно до часу і понятя про який йде мова, хоч властиве значінне їх одно — вони означають те що ми мислимо тепер як український народ: його територію і жите в сучаснім і минулім і ті етнографічно-політичні групи, організації, форми, з яких організовало ся сучасне українське жите. Для означення ж усеї суми східно-словянських груп, яку сучасді фільологи звать звичайно «руською» (russisch, russ) буду таки уживати назви «східно-словявський», щоб не допустити якоїсь неясности, якоїсь замішанини з історичним значіннем терміну «Русь», «руський», що й досі в повній силі задержало ся в західній Україні: в Галичині, Буковині, Угорській Україні, в значінню полудневої, української групи східно-словянської галузи. Групу

північно-західню буду називати білоруською, групу північно-східню називатиму великоросійською.

Затемненнє понятія української національності

В сій неясности і поплутанню самої термінології відбила ся неприхильна історична доля, яка випала українському народови. Некорисні історичні обставини позбавили його всякого значіння в сучаснім культурнім і політичнім житю, хоч по числу належить він до більших народів Європи, займає в компактній масі велику й гарну територію, а в своїй історії і в творах свого духа зложив проречисті свідоцтва своїх визначних культурних прикмет, богатих здібностей і здобутків довгого історичного житя. Розбивши його політичне жите, привівши до економічного, культурного, а з тим і національного упадку, сї неприхильні історичні обставини притьмили світлі і славні моменти його житя, прояви його активности, його творчої енергії й на довгі віки кинули його на роздорожі політичного житя, як безборонну, беззахистну здобич для заборчих апетитів його сусідів, як етнографічну масу без національної фізіономії, без традицій, навіть без імени.

Правда, тепер сей упадок українського житя в значній мірі являєть ся вже пережитою стадією. З року на рік слідно в тім значний поступ. Відживає

свідомість і активність суспільности, оживають традиції. Розумінне української історії як одної тяглої і непрерваної цілоти, що йде від початків, або й з по-за початків історичного життя через усі періпетії його історичного розвитку до наших часів, входить все глибше в свідомість і перестає й чужим здавати ся чимсь дивним і єретичним, як здавало ся воно десять літ тому, коли починала виходити ся праця.

По традиціям старої московської історіографії, перейнятим новішою російською, — події української історії звичайно входили епізодами в традиційну схему східноєвропейської, чи як вона зветь ся звичайно — «русської історії». Вона починала ся з перед-історії Східної Європи (звичайно — з не-словянської кольонізації її), по огляді словянського розселення оповідала історію Київської держави, доводила її до другої половини XII в., потім переходила до в. кн. Володимирського, від нього до в. кн. Московського і слідила історію Московської держави потім Російської імперії. Епізодично, для пояснення деяких номентів в політичній еволюції Московсько-Російської держави входили сюди часом такі епізоди, як держава Данила, прилученне білоруських і українських земель до в. кн. Литовського і унія його з Польщею, церковна унія, козацькі повстання і війни Хмельницького. Таким чином початкові стадії

історичного життя українського народу тонули в сій «русській історії», середні віки (XIV–XVI) пропадали в історії в. кн. Литовського і Польщі, і при українській історії, як вона звичайно мислила ся, зіставали ся тільки часи «отпаденія отъ Польши» й «присоединенія къ Россіи», себто історія української козаччини, яка уривала ся з кінцем Гетьманщини безповоротно або продовжувала ся *ad libitum* історією українського відродження. І перші проби звязати в органічну цілість з сими загальнопризнаними «українськими часами» попередні віки історичного розвою українського народу приймали ся з недовірем або й гнівом, як недотепна забаганка, як проява якихось укритих тенденцій, як вплив політиканства в науці, як оден з проявів українського сепаратизму. Та мабуть не мене ще повних десяти літ, а конструкція української історії як органічної цілоти від початків історичного життя руських племен до наших часів буде здавати ся таким же нормальним явищем, як десять літ тому здавало ся (і тепер здаєть ся людям, які не мали нагоди над сим задумати ся) оте вклеюванне українських епізодів в традиційну схему «государства Россійскаго» [Див. про се мою статю: Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії Східньої Європи, в збірнику петерб. академії: Статї по славяновѣдѣнію, I.]

Історична схема

В парі з розвоєм і поступом українського життя, все менше мають гостроти, все менше уваги збуджують і загальні спори про національну окремішність українського народу, що так завзято і голосно лунали давнійше. Питання окремішности української історії входило як складова частина в ці спори, але вони розвивалися головню на ґрунті фільольогічним, і найбільш гострим і рішучим моментом в них було все — чи українська мова осібний язик, чи тільки наріче того «руського» язика, до котрого належить яко друге «наріче» великоросійське з білоруським «піднарічем». Ряд дуже визначних і безсторонніх фільольогів признавав її осібним язиком, як з другого боку не бракує й тепер фільольогів, що признають її тільки нарічем. Лінгвістична близькість до сусідніх народів — великоруського й польського не раз давала привід навіть заперечувати істнованне й права на самостійний культурний і політичний розвій українського народу. Такі голоси давали й навіть досідають себе чути з польської й великоросійської сторони. Вони представляли українську народність тільки провінціалізмом народности польської чи великоросійської й хотіли бачити в ній тільки просту етнографічну масу, яка має служити будівляним матеріалом для нації польської чи великоруської. Розумієть ся, в основі таких поглядів

лежали мотиви чисто політичної натури — вони були впливом національного егоїзму народностей, що маючи перевагу на певних частих української території, хотіли-б задержати українську народність в служебній ролі на завсїди. Але сї змагання укривають ся дуже часто науковим плащиком — а власне лінгвістичним, особливо в Росії, де справа української мови все ще зістаєть ся дражливою. Репрезентанти таких змагань кладуть натиск на те, що українська мова — се тільки нарїче «русского языка» і не повинна розвивати ся як літературний і культурний язык: Українці повинні тримати ся «общерусского», себ то великоруського літературного языка. Та тут, очевидно, підмінюють ся понятя, бо великоруський язык, живий і літературний, зовсім не «общерусскій» язык, а таке саме тільки, як і український, «нарїче» того ідеального «русского» языка, чи східно-словянського, що в дійсности конкретно не існує й не існував ніколи[Дуже гарно виясняє се записка петербурської академії, виготовлена з приводу дебат про скасування заборон української мови: Императорская Академія Наукъ. Обь отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатнаго слова 1905, і нове виданне 1910р. (українське виданне під титулом: Петербурська академія наук у справі знесення заборон українського слова, Львів, 1906).]. Далі, понятя языка й нарїчя вповні конвенціональні —

вони уставляють лише повне степенування в
язиковій диференціації, відносини роду до виду,
genus до species, але абсолютно взявши ледво чи
можна поставити певні критерії, яким повинна
відповідати певна мова для того, аби бути
признаною язиком. Тому й українську мову одні
уважають язиком, иньші нарічем[Всю
фільольогічну контрoверсію може ввести спір про
українську мову з приводу заборони читати на ній
реферати на київськiм археольогічнiм зїзді 1899р. —
нпр. статя К. Михальчука Что такое малорусская
(южнорусская) рѣчь, Київ, 1899 (відб. з часоп.
«Кіевская Старина») — там вказана, й иньша
література, также недавно видане йогож Открытое
письмо къ Пыпину о спорѣ между Южанами й
Сѣверянами (1909).]. Культурне-ж значінне певної
мови залежить не від лінгвістичних дефініцій, а від
впливів історичних обставин і від житненних,
культурних сил самого народа. Без сумніву, успіхи
українського житя за останнє десятилітє перехилили
на користь українства погляди на культурну і
національну повноправність української народности
більше, ніж всі наукові аргументи, і перехилиятимуть
все більше з дальшим своїм поступом.

Питання окремішності

Чи будемо називати українську мову язиком чи
«нарічем», однаково треба признати, що українські

говори складають ся в певну язикову цілість, яка в граничних говорах вправді зближаєть ся до сусідніх словянських мов — словацької, білоруської, великоруської, польської, але в тих діалектах, що становлять головну в характеристичну її масу, відріжняєть ся від сих сусідніх і найбільш зближених словянських мов дуже помітно цілим рядом фонетичних, морфологічних і синтактичних прикмет. Так само відріжняєть ся українська людність від своїх найблизших сусідів прикметами антропологічними — в будові тіла, і психофізичними — в складі індивідуальної вдачі, в відносинах родинних і суспільних, в побуті й культурі матеріальній і духовній. Сі психофізичні й культурні прикмети, що мають за собою більше або менше поважну історичну давність — довгий процес розвою, зовсім виразно звязують в національну цілість поодинокі групи української людности супроти иньших таких цілостей і роблять з неї живу національну індивідуальність, нарід, з довгою історією його розвою.

Територія і чисельність

Сучасний стан українського народу представляєть ся так: Збитою масою (значить — не числячи українських островів поміж чужою

людністю) займав він територію, що протягаєть ся більше менше між 45° і 53° географічної ширини і 39° і 62° географічної довжини, окружаючи широким поясом північне побереже Чорного моря. На захід виступає вона гострим клином в гірській системі Карпатів, сягаючи майже Дунайця, правого притока Висли. На півночі границю дає більше менше порічє Припєти, але українська територія виступає на північ по за сю лінію двома виступами, розділеними білоруським клином, а то над Бугом і між Сожею та Десною. На сході займає вона весь басейн Донця, окрім самого низу його, і врїзуєть ся в порічя середнього Дону. На полудні сягає чорноморського побережа й вибігає досить далеко на полудневний схід на кавказькім побережу, захоплюючи значні части басейнів Кубани, Куми і Манича, місцями заходячи в гірську область Кавказа і Каспійські степи. За те порічє нижнього Дона переважно зайняте великоруською кольонізацією, низше Подунаве опанувала кольонізація волоська, а Крим зістаєть ся з етнографічного погляду ще нічийм[Див. «Народнописну карту українсько-руського народу» д-ра Г.Величка, 1896, В. Кго Національнотериторіальні межі України (ЛНВістник 1907), С. Рудницького Коротка географія України, 1910. Докладнійше про етнографічні границі буде мова низше.]. Всеї української території можна лічити тепер більше

менше 850 тисяч кв. кілометрів або 15 тис. кв. миль (не рахуючи етнографічних островів) з загальною людністю звиш 40 мільйонів.

В політичній поділі вона належить до трох держав — Росії, Австрії й Угорщини.

В Росії: цілі губернії Харківська, Полтавська, Катеринославська, Херсонська, Київська, Волинська і Подільська, части більші або менші губернії: Чернігівської, Курської, Воронізької, Донської, Кубанської, Таврійської, Бесарабської, Люблинської, Городенської, Сідлецької й Минської.

В Австрії — Східня Галичина і підгірський пояс Західньої та північна частина Буковини.

В Угорщині — більші або менш значні частини комітатів Спишського, Шаришського, Землинського, Ужського, Бережського, Мармароського й Угочського.

На сій території українська людність сидить збитою масою, без значнійших чужоплеменних островів серед неї. В західній части чужоплеменні домішки — Поляків, Жидів, Угрів в сумі не переходять за 30 %, хоч і тут стрічають ся місця з одностайною українською людністю — напр. в гірських частях Галличини і угорської Руси, де навіть офіціальна статистика рахує українську людність на 90 %. Досить розмішана українська людність Чорноморя і східніх окраїн, кольонізоваиих Українцями спільно з Великоросами